

ORCHIDEEËN VAN DE ALGARVE

Ed van WIJNGAARDEN

Samenvatting

De auteur bezoekt de provincie Algarve in Portugal in 2000, 2004 en 2005 aan het eind van maart en het begin van april. Hierbij kreeg hij een goede indruk van de orchideeënflora. Tekorten in waarnemingen en kennis werden door literatuurstudie aangevuld. Het artikel geeft een uitvoerig overzicht van de huidige orchideeënflora in de Algarve, met een korte bespreking van elke soort. Enkele kenmerkende soorten voor het gebied worden wat uitvoeriger besproken.

Summary

The author visited the Portuguese province of the Algarve in 2000, 2004 and 2005 at the end of March and the beginning of April. A good impression of the orchid flora was obtained. The gaps in observation and knowledge were filled in by means of literature investigation. In the article a comprehensive survey of the present orchid flora of the Algarve is presented in which every species is briefly discussed. Some species, specific for the Algarve, receive more attention.

Zusammenfassung

Der Autor hat in den Jahren 2000, 2004 und 2005 in der letzten Woche von März und der ersten Woche von April die portugiesische Provinz Algarve besucht. Durch diese Besuche entstand ein guter Eindruck der Orchideenflora. Die Lücken wurden durch Literaturforschung ergänzt. Eine ausführliche Liste der vorkommenden Arten wird präsentiert, in der jede Art kurz besprochen wird. Einige Arten, spezifisch für die Algarve, werden ausführlicher erörtert.

1. Inleiding

Voor de orchideeën liefhebber is de Algarve waarschijnlijk niet een van de hoogtepunten van de Europese orchideeënflora. Het aantal soorten is in vergelijking met bestemmingen als Kreta en Cyprus lager en er zijn niet veel echt endemische soorten te vinden. Toch is de Algarve een populaire vakantiebestemming, onder andere door het aangename klimaat dat veel overwinteraars trekt. Met name de zuidkust tussen Faro en Portimão is dan ook volgebouwd met hotels en toeristencentra.

Eenmaal in het binnenland, op voldoende afstand van de toeristenhotels, is er voor de natuurliefhebber veel te beleven. Een dunbevolkt heuvellandschap biedt plaats aan talloze biotopen voor dieren en planten - waaronder orchideeën. Het voorjaar komt hier vroeg en eind maart staan de meeste soorten al in bloei. Sommige soorten zijn in grote aantallen te vinden en voor de liefhebber zijn soorten als *Ophrys ciliata* subsp. *lusitanica* en *Gennaria diphylla* leuke vondsten, maar ook de velden vol met de gewone Spiegelophrys (*O. ciliata* subsp. *ciliata*) laten een grote indruk na. Ook de overige flora is zeer de moeite waard: de Algarve is zeer bloemrijk en kent zowel mediterrane als Atlantische invloeden.

Uniek zijn de schitterende en ruige rotskusten aan de zuidwest- en westkust. De toeristenindustrie is zo ver nog niet opgedrongen en hier zijn nog rustige strandjes te vinden. De kustflora is hier zeer rijk. Tussen en bovenop de soms 200 meter hoge kliffen zijn leuke planten te vinden als *Narcissus bulbocodium* en *Armeria pungens*. De vogelaar kan ook aan zijn trekken komen: in maart 2005 zagen wij in één week meer dan 85 vogelsoorten, waaronder Bijeneters in grote aantallen, Eleonora valken, Jan van Genten en diverse reigersoorten. Al met al voldoende ingrediënten voor een geslaagde orchideeënvakantie waar zeker ook de vriendelijke en uiterst relaxte bevolking aan bijdraagt.

In 2000, 2004 en 2005 bezocht de auteur de Algarve. Hoewel de orchideeën niet altijd het hoofddoel waren werd een goede indruk van de orchideeënfloora verkregen. De ontbrekende kennis werd zoveel mogelijk aangevuld door middel van literatuuronderzoek. Dit artikel probeert dan ook een redelijk compleet beeld te geven van wat u tegenwoordig in de Algarve op orchideeëngebied kunt verwachten.

Er is nog geen aparte orchideeëngids over Portugal verschenen. Het meest complete beeld geeft Tyteca in een Sonderheft van het Journal Europäischer Orchideen, dat geheel aan Portugal is gewijd (Tyteca, 1997). In bijna 400 bladzijden wordt een uitvoerig overzicht gegeven van de Portugese orchideeën. Van deze uitgave is in het veld uitvoerig gebruik gemaakt, hoewel een deel van de informatie uit het artikel op dit moment actualisatie behoeft.

Foto's pagina 25 1 2
 3 4

1. *Ophrys omegaifera* subsp. *algarvensis*; omgeving Loulé; 25-3-2004
2. *Ophrys omegaifera* subsp. *algarvensis*; omgeving Loulé; 25-3-2004
3. *Gennaria diphylla*; Rocha da Pena, 27-3-2005
4. *Ophrys ciliata* subsp. *lusitanica*; omgeving Loulé, 26-3-2004

Foto's Ed van Wijngaarden

Eind april 2005 was de auteur nog in de gelegenheid in Andalusië enkele met de Algarve overeenkomstige soorten te bestuderen.

Naar aanleiding van de artikelen over *Ophrys omegaifera* subsp. *algarvensis* wordt een overzicht gegeven van het *Ophrys omegaifera*-complex gebaseerd op de huidige literatuur. De gebruikte nomenclatuur in dit artikel is gebaseerd op het Kompendium der Europäischen Orchideen / Catalogue of European orchids van Kreutz (Kreutz, 2004).

2. De Algarve: ligging, klimaat, geologie

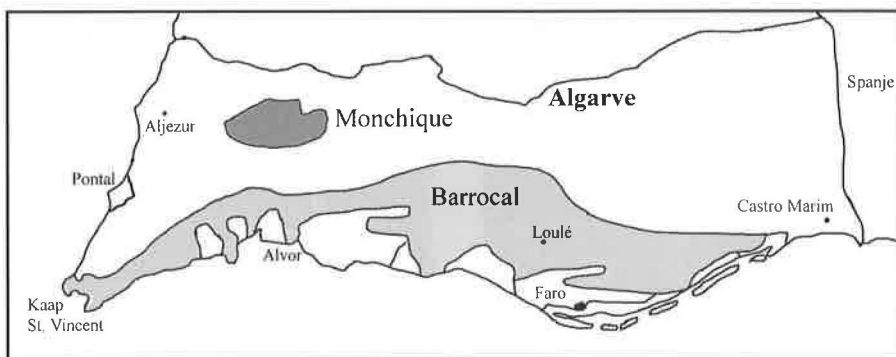
2.1 Ligging

De Algarve is de meest zuidelijke provincie van Portugal. In het oosten grenst zij aan de grensrivier Rio Guadiana met Spanje. In het zuiden en westen is de Atlantische oceaan. Portugal ligt dus nergens aan de Middellandse zee. Van oost naar west beslaat de Algarve ongeveer 180 kilometer, in noord-zuid richting maximaal 50 kilometer. De hoofdstad Faro is met ruim 30.000 inwoners de grootste stad. Met 350.000 inwoners op 6500 km² is de Algarve dunbevolkt (de toeristen niet meegerekend!).

2.2 Klimaat

Nergens in Europa schijnt de zon zo overvloedig als in de Algarve: meer dan 3000 zonuren per jaar. In winter en voorjaar is het er zacht; de zomers kunnen heet en droog zijn. De kans op bosbranden is hierdoor groot, wat de laatste jaren voor erg veel problemen heeft gezorgd. Toch zorgt de aanvoer van Atlantische, vochtige lucht uit het westen vaak voor wat verkoeling. Door het ontbreken van hoge bergketens kan deze ver in het binnenland doordringen.

2.3 Geologie en landschap

Van noord naar zuid komen we globaal de volgende zones tegen:

Noord-Algarve

Bestaat voornamelijk uit bergachtig gebied van gesteente uit het Carboon. De hoogte bedraagt maximaal zo'n 500 meter. Het gebied is dunbevolkt. In de Middeleeuwen waren hier dichte eikenbossen, die grotendeels zijn gekapt voor de scheepvaart in de tijd van de

grote Portugese ontdekkingsreizen. Het landschap is vrij kaal en door het lage kalkgehalte niet erg interessant voor de orchideeën liefhebber. Er zijn veel kurkeikbossen aangeplant. Portugal is de grootste leverancier van de wereld van natuurkurk voor onder andere wijnflessen.

De Barrocal

Onder de noordelijke bergen sterkt zich een lensvormig gebied uit van kaap St. Vincent tot bijna aan de Spaanse grens: de Barrocal. Dit gebied bestaat voornamelijk uit kalkheuvels en is het deel van de Algarve dat het rijkst aan orchideeën is. De kalkformaties zijn afkomstig uit verschillende geologische tijdperken: van Jura tot Mioceen. Dit beslaat een enorme tijdsperiode (bijna 200 miljoen jaar), waardoor de variatie in gesteenten groot is.

Het is een vruchtbaar gebied, waar ondermeer amandelen, vijgen en olijven worden verbouwd. De lage kalkheuvels, gemiddeld zo'n 200 meter hoog, herbergen een zeer rijke flora. De hoogste is de Rocha da Pena (497 meter) die verderop apart wordt besproken.

Het grootste gedeelte van de Barrocal ligt ver genoeg van de zuidkust om nog niet te zijn aangetast door het massatoerisme.

De kustzone

Dit gebied is licht heuvelachtig, met heuvels tot 200 meter, maar meestal lager dan 70 meter. Het is een geologisch gemengd gebied met sedimentaire gesteenten op Pleistocene kalk. Waar rivieren in de zee uitmonden zijn vaak alluviale zandgronden, zoals onder Faro, op het schiereiland Pontal en bij het kustreservaat aan de monding van de Alvor.

Het oostelijke deel van de zuidkust heeft voornamelijk zandstranden en staat bekend als de strand-Algarve. Dit is het deel waar de meeste toeristengebieden zijn. Het westelijke deel van de zuidkust en de westkust van de Algarve staan bekend als de rots-Algarve. Er zijn spectaculaire kliffen en rotsformaties die tot de mooiste van Europa behoren. Met name op het schiereiland Pontal aan de westkust en noordelijker rond Aljezur zijn prachtige rotskusten te vinden, met diverse grotten, kloven en rotsbogen.

Foto's pagina's 28 en 29	1 2	5
	3 4	6

1. *Aceras anthropophorum* x *Orchis italica*; St. Barbara de Nexe, 31-3-2005
2. *Aceras anthropophorum* x *Orchis italica*; St. Barbara de Nexe, 31-3-2005
3. *Orchis mascula* subsp. *olbiensis*; Rocha da Pena, 27-3-2005
4. *Ophrys scolopax* subsp. *picta*, omgeving Loulé; 25-3-2004
5. Biotoop met *Orchis italica* en *Aceras anthropophorum*, St. Barbara de Nexe, 31-3-2005
6. Biotoop van *Orchis mascula* subsp. *olbiensis*, met *Paeonia broteroi*, Rocha da Pena, 27-3-2005

Foto's Ed van Wijngaarden

Serra de Monchique

In het noordwesten van de Algarve, ten oosten van Aljezur, steekt als een baken, dat vanuit bijna de hele Algarve kan worden gezien, de Serra de Monchique omhoog. Deze hoogste berg (902 meter) van de Algarve bestaat geheel uit graniet. Hoewel redelijk gecultiveerd en ontsierd door zendmasten op de hoogste toppen, zijn hier enkele orchideeënsoorten te vinden, die door de hoogte later in het voorjaar bloeien.

3. Biotopen

De zure bodem in het noorden herbergt andere biotopen dan het kalkrijke zuiden. Er zijn uitgestrekte bossen met *Quercus suber* (kurkeik) met weinig ondergroei. De kale heuvels zijn vaak bedekt met struikgewas en stekelige begroeiingen. De vele *Cistus*-soorten vallen hier op, zoals *Cistus ladanifer* (kleverige *Cistus*) een soort met grote kleverige, witte bloemen, *C. monspeliensis* en *C. populifolius*. Daartussen veel heidesoorten als *Erica australis*, *E. lusitanica* en *E. scoparia*. De orchideeënsoorten die hier kunnen worden gevonden zijn vrijwel beperkt tot *Orchis morio* en enkele *Serapias*-soorten.

De Barrocal is in de vruchtbare gedeelten flink bebouwd. Met name de bloei van de amandelbloesem in februari is spectaculair. De kalkrotsen zijn echter redelijk ongerept en de aanwezigheid van de vele bronnen en rivieren zorgt voor een verscheidenheid aan biotopen: loofbossen, phrygana, struikzones en schrale graslanden. Hier vinden we een typische mediterrane flora. Opvallend zijn de schitterende *Scilla peruviana* en *Paeonia broteroi* (een pioenroos), beide vaak in de schaduw van bomen. In de bossen, de phrygana en op de stenige hellingen vinden we de meeste orchideeënsoorten van de Algarve.

In de kustzones is een grote verscheidenheid aan biotopen. Op de alluviale zandgronden aan de riviermonden zijn vaak uitgestrekte wetlands, met een zoute of brakke vegetatie, zoals de kustreservaten onder Faro, bij Alvor en Castro Marim. Naast een rijk vogelleven herbergen deze een bijzondere flora. Een bijzondere plant die soms zelfs tot op het strand groeit is de parasitaire *Cistanche phelypaea*, een gele verwant van de *Orobanches* (bremrapen).

In de rotsformaties aan de westkust zijn diepe kloven die een stuk het binnenland in lopen. Op de noordhellingen van deze kloven zijn mooie kustplanten te vinden zoals *Narcissus bulbocodium*, een sierlijke kleine narcis. Op de plekken waar op en tussen de rotsen zand aanwezig is zijn fraai begroeide duinen te vinden met een bijzondere, Atlantische kustflora. Hier vinden we onder meer *Armeria pungens*, een Engels gras.

Aan de westkust tussen kaap St. Vincent en Aljezur liggen iets meer in het binnenland kustbossen met veel *Pinus pinea*. Dit is de biotoop voor *Gennaria diphylla*, die op diverse plaatsen in deze bossen is aan te treffen.

Op de toppen van de Monchique vinden we alpiene graslanden met bolgewasjes als *Scilla monophyllos* en de krokus-achtige *Romulea bulbocodium*.

4. Enkele bijzondere gebieden

Rocha da Pena

Boven Loulé ligt de hoogste kalkformatie van de Barrocal: de Rocha da Pena. Dit is een van de weinige beschermde natuurgebieden in de Algarve ('Classified site'). Het is een gebied met een rijke flora en fauna. De bovenkant bestaat uit een circa 2 kilometer lang kalkplateau dat vrijwel vlak is. Vanaf het plateau dalen steile rotsen zo'n 50 meter loodrecht naar bene-

den. De lagere hellingen zijn glooiend. Er komen enkele voor Portugal endemische plantensoorten voor, zoals de kleine narcis *Narcissus calcicola*.

De Rocha da Pena is de enige bekende groeiplaats van *Orchis mascula* subsp. *olbiensis* in Portugal. Op het pad omhoog kun je er vanaf 300 meter hoogte al enkele tientallen aantreffen, maar de grootste populatie bevindt zich bovenop het plateau. Hier vinden we eind maart duizenden exemplaren in de kale begroeiing tussen de vele *Paeonia broteroi*, een prachtig gezicht. Daarnaast is op de hellingen en op het plateau nog een groot aantal andere orchideeënsoorten aan te treffen: *Aceras anthropophorum*, *Epipactis tremolsii*, *Limodorum abortivum*, *Neotinea maculata*, *Ophrys bombyliflora*, *O. ciliata* subsp. *ciliata*, *O. ciliata* subsp. *lusitanica*, *O. fusca*, *O. lutea*, *O. omegaeifera* subsp. *algarvensis* *O. scolopax* subsp. *picta*, *O. tenthredinifera*, *Orchis italica* en *Serapias parviflora*.

Een grote verrassing was de vondst van tientallen exemplaren van *Gennaria diphylla*, ver verwijderd van de meeste andere groeiplaatsen dicht bij de kust. In 2000 hadden wij de planten nog niet aangetroffen. We zagen ze voor het eerst in 2004 en in 2005 was de populatie enigszins uitgebreid. Ook Tyteca maakt hier nog geen melding van (Tyteca, 1997), zodat het waarschijnlijk een nieuwe vestiging betreft.

Gebied tussen Loulé en Saõ Bras de Alportel

Tussen Loulé en Saõ Bras de Alportel vinden we vele kalkheuvels met een begroeiing van phrygana en struikgewas. Hier treffen we de rijkste orchideeënbiotopen van de Algarve aan (Tyteca, 1997). Met name de terreinen net boven en onder de provinciale weg tussen de twee plaatsen zijn de moeite waard. Niet alleen treffen we hier veel soorten aan, maar ook vaak in grote aantallen.

St. Barbara de Nexus

St. Barbara de Nexus is een klein plaatsje, ingeklemd tussen de weg Loulé - Saõ Bras en de grote oost-west autosnelweg door de Algarve. Hoewel direct onder de snelweg de dichte bebouwing van de zuidelijke, toeristische Algarve begint is het landschap hier nog leeg. Er zijn dan ook tal van orchideeënbiotopen te vinden, vaak langs de kleine landweggetjes. Wij troffen hier diverse rijke vindplaatsen aan. Met name enkele zeer grote populaties van *Aceras anthropophorum* en *Orchis italica* met duizenden planten en meer dan tien exemplaren van de hybride *Aceras anthropophorum* x *Orchis italica* (x*Orchiaceras bivonae*).

Monchique

Hoewel niet kalkrijk, is de Serra de Monchique de groeiplaats van enkele orchideeënsoorten. De speciale soort hier is *Orchis mascula* subsp. *mascula*, die verder in de Algarve nauwelijks voorkomt. Hij groeit hier in de wegbermen en in de schaduw van de bossen. Door de grote hoogte waarop hij hier voorkomt (vaak rond de 800 meter) is de bloeitijd vrij laat (eind april, mei). Verder zijn op de Serra de Monchique in deze tijd nog te vinden: *Epipactis tremolsii*, *Epipactis tremolsii* subsp. *lusitanica*, *Limodorum abortivum*, *Neotinea maculata* en *Orchis morio* subsp. *champagneuxii*.

5. De orchideeënflora

In de Algarve vinden we veel orchideeënsoorten die kenmerkend zijn voor het westelijk mediterrane gebied. Als we de Algarve echter vergelijken met andere gebieden in het Mid-

dellandse-Zeegebied, zoals Andalusië en Kreta, is de Algarve (en heel Portugal) relatief arm aan soorten (Tyteca, 1997).

Bijna-endemische soorten in de Algarve zijn: *Epipactis tremolsii* subsp. *lusitanica*, *Ophrys scolopax* subsp. *algarvensis*, *O. scolopax* subsp. *picta*, *O. ciliata* subsp. *lusitanica* en *Serapias strictiflora*. Het hoofdverspreidingsgebied van deze soorten ligt in de Algarve en de rest van Portugal, maar ze zijn allemaal (hoewel beperkt) ook in zuidelijk Spanje (met name Andalusië) te vinden. Er zijn dus niet of nauwelijks endemische orchideeënsoorten in de Algarve (en heel Portugal) te vinden: de meest typerende soorten komen ook in Andalusië voor. Een verklaring kan zijn dat de luchtstroming door de Atlantische invloed meestal westelijk is. Bovendien zijn er geen hoge bergketens tussen Portugal en Andalusië, zodat zaadverspreiding vanuit de Algarve in die richting goed mogelijk is. In de Algarve zijn de soorten meestal ook duidelijker afgescheiden van de verwante soorten dan in Andalusië, waar een minder sterke differentiatie is en er meer overgangsvormen aanwezig zijn. Dit geldt o.a. voor:

* *Epipactis tremolsii* subsp. *lusitanica* ten opzichte van *Epipactis tremolsii*

* *Ophrys ciliata* subsp. *ciliata* ten opzichte van *Ophrys ciliata* subsp. *lusitanica*

* *Serapias strictiflora* ten opzichte van *Serapias lingua*

Ontbrekende soorten

De volgende soorten, die eigenlijk in het hele Mediterrane gebied voorkomen ontbreken op dit moment in de Algarve:

* *Barlia robertiana*

* *Orchis collina*

* *Orchis laxiflora*

* *Orchis papilionacea*

Deze soorten komen wel noordelijker in Portugal voor, hoewel *Orchis collina* overall extreem zeldzaam is. Ook hier is weer een mogelijke verklaring te vinden in de westelijke windstromen, die migratie door middel van zaad vanuit andere Mediterrane gebieden bemoeilijken. Het blijft vreemd dat een soort als *Orchis papilionacea*, die in het relatief dichtbij gelegen Andalusië algemeen is, niet voorkomt.

Overigens blijft het altijd mogelijk een van deze soorten in de Algarve aan te treffen. Een voorbeeld is *Serapias vomeracea*, waarvan ook lange tijd gedacht werd dat deze niet in de Algarve voorkwam, maar door leden van de werkgroep in 2003 bij Aljezur is gevonden (mondelinge mededeling N. Kerremans). Zij maken ook melding van een vondst van *Barlia robertiana* in de Algarve. Omdat hiervan geen verdere gegevens over de Algarve bekend zijn, zijn deze vondsten niet bij het orchideeënoverzicht opgenomen.

Foto's pagina 32 1
 2

1. Rotskust bij Pontal, 30-3-2005
2. Spaanse pijpbloemvlinder op *Serapias lingua*; Castro Marim, 29-3-2004.

Foto 1 Ed van Wijngaarden; foto 2 Bram Wielemaker

6. Orchideeënoverzicht

Het onderstaande overzicht geeft een lijst van de orchideeënsoorten die op dit moment geacht worden in de Algarve voor te komen. De soorten die wij zelf aantreffen zijn met een sterretje (*) gemarkeerd. Verder zijn de door ons aangetroffen hybriden vermeld. Omdat wij de Algarve steeds in dezelfde tijd bezocht hebben (eind maart, begin april) hebben wij de later bloeiende soorten niet waar kunnen nemen.

1. <i>Aceras anthropophorum</i> *	17. <i>Ophrys scolopax</i> subsp. <i>scolopax</i>
2. <i>Anacamptis pyramidalis</i> *	18. <i>Ophrys scolopax</i> subsp. <i>picta</i> *
3. <i>Cephalanthera longifolia</i> *	19. <i>Ophrys tenthredinifera</i> *
4. <i>Epipactis tremolsii</i> *	20. <i>Orchis lactea</i> subsp. <i>conica</i> *
5. <i>Ep. tremolsii</i> subsp. <i>lusitanica</i> *	21. <i>Orchis italica</i> *
6. <i>Gennaria diphylla</i> *	22. <i>Orchis mascula</i> subsp. <i>mascula</i>
7. <i>Limodorum abortivum</i> *	23. <i>Orchis mascula</i> subsp. <i>olbiensis</i> *
8. <i>Neotinea maculata</i> *	24. <i>Orchis morio</i> subsp. <i>morio</i> *
9. <i>Ophrys apifera</i> *	25. <i>Orchis morio</i> subsp. <i>champagneuxii</i>
10. <i>Ophrys bombyliflora</i> *	26. <i>Serapias cordigera</i> *
11. <i>Ophrys ciliata</i> subsp. <i>ciliata</i> *	27. <i>Serapias lingua</i> *
12. <i>Ophrys ciliata</i> subsp. <i>lusitanica</i> *	28. <i>Serapias parviflora</i> *
13. <i>Ophrys ciliata</i> apochrome variant *	29. <i>Serapias strictiflora</i> *
14. <i>Ophrys fusca</i> *	30. <i>Spiranthes aestivalis</i>
15. <i>Ophrys lutea</i> subsp. <i>lutea</i> *	31. <i>Spiranthes spiral</i>
16. <i>Oph. omegaifera</i> subsp. <i>algarvensis</i> *	

Hybriden

Aceras anthropophorum x *Orchis italica* *

Ophrys bombyliflora x *picta* *

Ophrys ciliata subsp. *ciliata* x subsp. *lusitanica* *

Ophrys lutea x *omegaifera* subsp. *algarvensis* *

7. Orchideeën: informatie per soort

Aceras anthropophorum

De Poppenorchis is niet zeldzaam in de Algarve, maar beperkt zich vrijwel tot de kalkrijke Barrocal en met name het gebied rond Loulé. Waar hij voorkomt is dat soms in grote aantallen. Ook in de andere kalkrijke gebieden van Portugal is hij goed vertegenwoordigd. *Aceras anthropophorum* komt vaak samen met *Orchis italica* voor. De kans op hybriden is dan aanwezig, hoewel deze zeer zeldzaam zijn.

Anacamptis pyramidalis

Komt vaak op dezelfde plaatsen voor als *Aceras anthropophorum*, maar het verspreidingsgebied is groter. *Anacamptis pyramidalis* komt over het algemeen ook meer westelijk voor dan *A. anthropophorum* en ook dicht bij de kust, zelfs tot bovenop de rotskusten, waar grote populaties aanwezig kunnen zijn.

Cephalanthera longifolia

De enige vertegenwoordiger van het geslacht *Cephalanthera* in de Algarve. Is daar zeldzaam met een beperkt verspreidingsgebied in de omgeving van Loulé. Wij troffen haar in deze streken echter regelmatig aan en denken dat zij in deze streek niet zo zeldzaam is als Tyteca aangeeft ("Very rare in Algarve", Tyteca, 1997).

Epipactis tremolsii* en *Epipactis tremolsii* subsp. *lusitanica

Epipactis tremolsii subsp. *lusitanica* is door Tyteca in 1988 als aparte soort (*Epipactis lusitanica*) beschreven. Zij is van *E. tremolsii* met name te onderscheiden door de slanke, dunne habitus en de veel kleinere bladen die vaak in twee rijen langs de stengel staan. (Breiner, 1995). Desondanks is het soms lastig *E. lusitanica* in het veld te onderscheiden van kleine exemplaren van *E. tremolsii*, ook al omdat zij regelmatig samen voorkomen, hoewel *E. lusitanica* een grotere voorliefde heeft voor kalkrijke bodems.

Epipactis lusitanica heeft een voorkeur voor naaldbossen, lichte eikenbossen en open vlakten op kalkrijke grond. *E. tremolsii* komt vaak voor op zure, kristallijne bodem. Opvallend is dat deze soorten hier al vroeg bloeien: vanaf eind maart, begin april. In de Serra de Monchique, waar beide soorten voorkomen, ligt de bloeitijd ruim een maand later. Wij troffen beide soorten verspreid in de Algarve aan. *E. lusitanica* komt in Portugal voornamelijk in de Algarve voor, met enkele verspreide groeiplaatsen in het midden van het land. Daarnaast komt zij voor in Andalusië. *E. tremolsii* komt in vrijwel geheel Portugal voor, overeenkomend met de West-mediterrane verspreiding van deze soort.

Gennaria diphylla

Deze in heel Europa zeldzame soort is in de Algarve op een aantal plaatsen te vinden. Het zwaartepunt ligt in de zuidwesthoek, waar zij onder dennen in de buurt van de zee groeit. In de buurt van Vila de Bispo ligt een aantal fraaie vindplaatsen. Zij bloeit vroeg en kan eind maart al volledig uitgebloeid zijn. Ze komt in Portugal verder nog voor in de omgeving van Lissabon. Wij vonden *Gennaria diphylla* in 2004 geheel onverwacht op de Rocha da Pena (zie bij de beschrijving daar). Zij was daarvoor nog niet op deze plek waargenomen en überhaupt nog nooit zo ver in het binnenland gevonden. Door de grotere hoogte bloeit zij hier een tot twee weken later dan aan de kust.

Limodorum abortivum

Deze soort is zeldzaam in de Algarve, met een zeer versnipperd verspreidingsgebied. Twee zwaartepunten zijn de omgeving van Loulé en de Serra de Monchique. Hieruit blijkt dat de soort zowel op kalkrijke als op kristallijne bodems groeit. In de Monchique kunnen lokaal grote populaties voorkomen. Wij vonden in de verschillende jaren slechts één plant, eind maart 2004 boven Loulé. Zij komt in heel Portugal voor, maar zeer lokaal op slechts enkele plaatsen.

Neotinea maculata

Ook deze soort heeft hier geen voorkeur voor zure of kalkrijke bodems en komt in een groot deel van de Algarve voor, zowel in de Barrocal als in de Monchique. Hoewel niet algemeen, is deze soort toch regelmatig aan te treffen.

Ophrys apifera

Komt verspreid voor in de kalkrijke gebieden van Portugal. Ook in de Algarve, met name in de Barrocal, waar zij vanaf begin april bloeit.

Ophrys bombyliflora

Een van de meest algemene soorten van de Algarve, die vrijwel overal in de Barrocal te vinden is, vaak in grote aantallen. Waar zij samen met *Ophrys scolopax* subsp. *picta* voorkomt zijn regelmatig hybriden te vinden.

Ophrys ciliata* subsp. *ciliata

De gewone Spiegelophrys komt zeer algemeen voor in de Algarve. Overal is zij te vinden waar kalkrijke bodem aanwezig is. En dan vaak nog in aantallen van honderden, soms duizenden. Het lijkt wel of de variatie van de bloemen hier groter is dan in het oostelijk deel van het Middellandse-Zeegebied, waar de soort erg constant is. Regelmatig zijn bloemen met een zeer grote gele rand te vinden. De bezoeker die voor het eerst in de Algarve is meent dan soms met *Ophrys ciliata* subsp. *lusitanica* te maken te hebben, maar dit misverstand verdwijnt snel als men deze laatste soort eenmaal heeft gezien.

Af en toe komen tussen de grote aantallen van de nominale soort planten met apochrome, geheel gele bloemen voor.

Ophrys ciliata* subsp. *lusitanica

Deze ondersoort, vaak nog als soort onder de naam *Ophrys vernixia* beschreven, is een van de specialiteiten van de Algarve. Hoewel niet zo algemeen als *O. ciliata* subsp. *ciliata* is het niet moeilijk om deze ondersoort te vinden. *Ophrys ciliata* subsp. *lusitanica* komt in alle kalkrijke delen van Portugal voor. In de Algarve is zij overal in de Barrocal te vinden, soms zelfs op enkele tientallen meters van de kust.

Ophrys ciliata subsp. *lusitanica* is van *O. ciliata* subsp. *ciliata* duidelijk te onderscheiden op grond van de smalle, sterk gekromde lip en de dunne, gele ‘armpjes’ die zeer schuin naar onderen gericht zijn en bovenaan vaak sterk gegroefd. Verder bloeit zij gemiddeld twee weken later. Buiten Portugal is zij alleen nog op enkele plaatsen in Andalusië waargenomen. De auteur vond haar eind april 2005 in de Sierra de Subéticas, circa 100 kilometer noordelijk van Malaga.

Al met al is de *Ophrys ciliata*-groep in Europa erg overzichtelijk: Naast de ondersoorten *ciliata* en *lusitanica* komt nog de ondersoort *regis-ferdinandii* van onder andere Rhodos en Turkije voor. Verder wordt de nominale soort in het oostelijk mediterrane gebied tot *O. ciliata* var. *orientalis* gerekend, omdat zij daar een donkerder kleur heeft, wat met een andere bestuiver te maken zou hebben.

Ophrys fusca

De *fusca*-groep zorgt overal in Europa voor veel verwarring en een stroom aan publicaties. Naast *Ophrys fusca* s. str., die met zekerheid in de Algarve voorkomt, is in het verleden melding gemaakt van het voorkomen van *O. fusca* subsp. *bilunulata*, *O. fusca* subsp. *leucadica* en *O. fusca* subsp. *attaviria*. Deze meldingen zijn echter niet bevestigd door later onderzoek. Hoewel er variatie is in bloemgrootte en bloeitijd is alleen het voorkomen van *O. fusca* s.str. in de Algarve zeker en zal het *fusca*-complex ook hier nadere studie behoeven.

Ophrys fusca is in de hele Algarve in de kalkrijke gebieden regelmatig aan te treffen, meestal niet in grote hoeveelheden. Ook in de andere kalkrijke gedeelten van Portugal is zij goed vertegenwoordigd.

Ophrys lutea* subsp. *lutea

Zoals in veel mediterrane streken is *Ophrys lutea* in de Algarve algemeen en overal aan te treffen. We vinden hier – en in heel Portugal – alleen de nominaatvorm, met nauwelijks enige variatie.

Ophrys omegaiifera* subsp. *algarvensis

De planten uit het *Ophrys omegaiifera*-complex die in de Algarve werden gevonden zijn jarenlang gerekend tot *O. omegaiifera* subsp. *dyris*. Dit is niet verwonderlijk, want deze ondersoort komt in een groot deel van Spanje, de Balearen en Noord-Afrika voor. In 2003 zijn de planten uit de Algarve als aparte soort door Tyteca, Benito en Walravens beschreven als *O. algarvensis* (Tyteca, 2003a). Zij geven de volgende verschillen aan ter onderscheiding van *O. omegaiifera* subsp. *dyris*:

- * relatief langere en smallere middenlob van de lip
- * lip minder gewelfd (met name de zijlobben)
- * minder beharing
- * langere zijdelingse sepalen en petalen
- * soms komt op het basale deel van de lip een middengroef voor
- * bloemen gemiddeld groter.

Waarschijnlijk moeten alle eerder waarnemingen van *Ophrys omegaiifera* subsp. *dyris* in de Algarve worden toegeschreven aan *O. omegaiifera* subsp. *algarvensis*. *O. omegaiifera* subsp. *dyris* komt waarschijnlijk noordelijker in Portugal wel voor, maar is extreem zeldzaam.

Ophrys omegaiifera subsp. *algarvensis*. is buiten de Algarve nog op enkele plaatsen in Andalusië gevonden. Wij troffen deze soort regelmatig in de Barrocal aan, met name in het gebied rond Loulé en St. Barbara de Nexe. Zij bloeit hier relatief laat.

De auteur was eind april in de gelegenheid om *Ophrys omegaiifera* subsp. *dyris* in Andalusië te bestuderen. De aangegeven verschillen met *O. omegaiifera* subsp. *algarvensis* waren lang niet allemaal duidelijk aanwezig. Het meest opvallende verschil was te vinden in de welving van de lip.

Volgens de meest recente publicaties bestaat het *Ophrys omegaiifera*-complex in Europa nu uit de volgende ondersoorten (van west naar oost):

<i>O. omegaiifera</i> subsp. <i>algarvensis</i>	Algarve en Andalusië
<i>O. omegaiifera</i> subsp. <i>dyris</i>	Portugal, Spanje, Balearen en Noord-Afrika
<i>O. omegaiifera</i> subsp. <i>vasconica</i>	Spanje, Zuid-Frankrijk
<i>O. omegaiifera</i> subsp. <i>omegaiifera</i>	Kreta, Cyprus, Griekenland, Turkije
<i>O. omegaiifera</i> subsp. <i>basilissa</i>	Kreta
<i>O. omegaiifera</i> subsp. <i>fleischmannii</i>	Kreta, Griekenland
<i>O. omegaiifera</i> subsp. <i>sitiaca</i>	Kreta
<i>O. omegaiifera</i> subsp. <i>israelitica</i>	Cyprus, Turkije, Midden-Oosten

Ophrys scolopax* subsp. *scolopax* en *O. scolopax* subsp. *picta

De meeste planten uit dit complex die van de Algarve vermeld worden behoren tot *Ophrys scolopax* subsp. *picta*. Deze onderscheidt zich van de gewone *scolopax* door de smalle, convexe lip, de kleine bloemen, de fijne 'hoortjes' en de zeer dunne petalen. Deze ondersoort komt algemeen voor in de Barrocal en wij troffen ze op veel plaatsen aan. Ook in de andere kalkgebieden van Portugal is zij regelmatig aan te treffen en zij komt op enkele plaatsen in Spanje voor.

Er wordt af en toe melding gemaakt van het voorkomen van de nominale vorm *Ophrys scolopax* subsp. *scolopax* in de Algarve en verder noordelijk in Portugal. Het is nog niet duidelijk of deze planten binnen de variatiebreedte van de subsp. *picta* vallen. Als de subsp. *scolopax* voorkomt in de Algarve is zij zeer zeldzaam.

Ophrys tenthredinifera* subsp. *tenthredinifera

Deze soort is nergens in grote hoeveelheden aan te treffen, maar kom je toch regelmatig tegen. Zij groeit dan in wegbermen en bovenop kalkheuvels. Verder is bekend dat zij op de rotsen langs de kust groeit. Wij troffen ook een plant aan bij Aljezur in een zandige rivierbedding, vlak aan zee.

Ophrys tenthredinifera komt in de andere kalkgebieden van Portugal verspreid voor. In de omgeving van Lissabon groeit de variëteit *praecox*, een vroegbloeiende vorm met een smalle convexe lip.

Orchis lactea* subsp. *conica

In 2000 en 2004 troffen wij deze plant nauwelijks aan, hooguit een paar uitgebloeide exemplaren die nog net te herkennen waren. Hoewel wij tijdens ons bezoek in 2005 in dezelfde periode waren, liep door het koude voorjaar de natuur ongeveer twee weken 'achter'. We troffen de plant nu volop in bloei aan. Met name in de omgeving van Loulé hebben wij hem op bijna alle bekende vindplaatsen gevonden. De verspreiding die Tyteca voor deze vroegbloeiende soort aangeeft moet daarom hoogstwaarschijnlijk uitgebreid worden.

Orchis lactea subsp. *conica* is de enige vertegenwoordiger uit de *tridentata*-groep die in Portugal voorkomt. Zij is van *O. lactea* subsp. *lactea* goed te onderscheiden door de vlakke en soms zelfs naar buiten gekromde lip, terwijl die van de subsp. *lactea* sterk convex is.

Orchis italica

Deze soort is op veel plaatsen in de Barrocal in grote hoeveelheden aan te treffen en is een van de meest voorkomende orchideeën. Buiten de kalkgebieden komt zij niet veel voor.

Orchis mascula* subsp. *mascula

Komt in de Algarve alleen op de Serra de Monchique voor, waar zij in april en mei bloeit. De planten zijn hier groot en robuust.

Orchis mascula* subsp. *olbiensis

Lange tijd werd aangenomen dat deze ondersoort van de Mannetjesorchis niet in Portugal voorkwam, tot Tyteca haar aantrof op de Rocha da Pena (Tyteca, 1997). De planten groeien hier in open stenige vegetatie bovenop het plateau. Wij troffen in 2005 duizenden bloeiende planten aan te midden van vele Pioenrozen (*Paeonia broteroi*) en lichtblauwe Irisjes (*Gy-*

nandris sisyrinchium), een prachtig gezicht. De planten voldoen aan de typebeschrijving van subsp. *olbiensis* en zijn goed van de subsp. *mascula* te onderscheiden door de nauwelijks uitstekende middenlob van de lip, de gedrongen habitus en de armbloemige aar met licht-roze bloemen (Essink, 1999)

Orchis morio* subsp. *morio

In de Algarve komt uitsluitend de subsp. *morio* voor, niet de smalle en kleinbloemige subsp. *picta*. Deze laatste komt mogelijk noordelijker in Portugal wel voor. De planten in de Algarve hebben over het algemeen opmerkelijk grote bloemen, veelal groter dan in andere delen van Europa. *Orchis morio* subsp. *morio* komt in grote delen van de Algarve voor en is een van de weinige orchideeën die tot in de noordelijke bergen van de Algarve doordringen, waar zij veelal in kurkeikbossen staat. Wij troffen *O. morio* in een veelheid van biotopen aan: van struikgewas op kalkheuvels, tot wegbermen en duinheiden in het westelijk kustgebied,

Orchis morio* subsp. *champagneuxii

Deze ondersoort komt verspreid in de Algarve voor, maar is nergens algemeen. Zij is niet beperkt tot kalkrijke gebieden, maar komt bijvoorbeeld ook in graslanden op kristallijne bodem voor (Serra de Monchique). Wij hebben *Orchis morio* subsp. *champagneuxii* niet met zekerheid aangetroffen.

Serapias cordigera

Deze soort komt in de Algarve meestal in de kustgebieden voor in bodems met verschillende zuurgraad. Zij staat dan in graslanden, natte weiden of onder droge naaldbossen met *Pinus pinaster* en *P. pinea*. De planten zijn vaak kleiner en gedrongener dan in andere delen van het Middellandse-Zeegebied, zoals Zuid-Frankrijk en Spanje.

Er zijn regelmatig berichten geweest over het voorkomen van groene en geelwitte *Serapias*-soorten. Deze werden soms gerekend tot *S. perez-chiscanoi* of *S. nurrica*. Volgens Tyteca zijn dit echter allemaal gedegeneerde vormen van *S. cordigera* (Tyteca, 1997). Deze kwamen onder andere voor op een terrein bij Barranco do Velho, boven Saõ Bras de Alportel. Hier werden op een kleine oppervlakte vrijwel alle Portugese *Serapias* soorten gevonden (Kreutz, 1995). Toen wij in 2004 dit terrein bezochten was het compleet dichtgegroeid, zodat deze vindplaats als verloren moet worden beschouwd.

Serapias lingua

Komt verspreid voor in de Algarve en niet alleen beperkt tot de kalkrijke gebieden. In het noorden en oosten van de Algarve is deze soort vaak te vinden in vochtige valleien en rivierbeddingen. In het westelijk deel van de Algarve is zij zeldzaam. Een fraaie populatie met honderden planten troffen wij aan in het oosten van de Algarve bij Castro Marim, in vochtige gedeelten onder naaldbomen.

Serapias parviflora

Dit is de meest algemene *Serapias*-soort van de Algarve. Zij wordt vrijwel alleen in de Barrocal aangetroffen op droge kalkheuvels, waar zij tussen de vele *Ophrysses* staat. In de rest van Portugal wordt zij ook in vochtige biotopen gevonden.

Serapias strictiflora

Serapias strictiflora komt voor in Portugal, Noord-Afrika en Spanje (Andalusië). Zij vertoont kenmerken van *S. lingua* maar is daarvan goed te onderscheiden door de donkere, smalle en vaak teruggeslagen lip. Ze vertoont oppervlakkige gelijkenis met *S. olbia* uit Zuid-Frankrijk. In Andalusië is deze soort minder duidelijk afgescheiden: daar komen vaak populaties voor die overgangsvormen vertonen naar *Serapias lingua*. In de Algarve is de soort niet zeldzaam en komt vooral voor in natte graslanden in het zuidwesten.

Spiranthes aestivalis

De Zomerschroeforchis is bijna overal in Europa zeldzaam en met uitsterven bedreigd. Van de Algarve waren ook weinig vindplaatsen bekend. Nu is dit op zich niet zo vreemd, want de plant bloeit als de meeste orchideeënliehebbers al weer naar huis zijn. In 1997 ging Tyteca specifiek op zoek naar deze plant in Portugal en trof hem tot zijn verbazing op een aantal plaatsen, waaronder in de Algarve, aan (Tyteca, 1998). Het blijkt dat de plant in de Algarve minder zeldzaam is dan werd gedacht. De plant groeit bijna altijd in de buurt van stromend water, zoals in rivierbeddingen. Hij bloeit hier eind mei.

Spiranthes spiralis

Door zijn late bloeitijd is de verspreiding van de Herfstschroeforchis in de Algarve niet nauwkeurig bekend. Zij is onder andere aangetroffen in kalkgraslanden bij Loulé en op de kustvlakten bij kaap St. Vincent, waar zij flinke populaties kan vormen.

8. Bedreiging en bescherming

Ondanks de vele nog aanwezige kalkgraslanden in de Barrocal gaan nog steeds veel orchideeënbiotopen verloren. Zij vallen veelal ten prooi aan ontginning van het land, waarbij het toerisme de grootste boosdoener is.

Vanaf Castro Marim in het oosten van de Algarve tot aan Lagos in het westen loopt de autosnelweg A1, gemiddeld zo'n tien kilometer uit de kust. Je kunt ruwweg zeggen dat alle grond tussen de snelweg en de kust bebouwd is en dat daar nauwelijks orchideeën meer te vinden zijn. Tyteca geeft in dat gebied nog een aantal vindplaatsen op, maar deze zijn bijna allemaal verdwenen (Tyteca, 1997). De snelweg zelf slaat een diep litteken in het landschap. Een andere bedreiging van biotopen is het verdwijnen van de extensieve begrazing waardoor kalkgraslanden verruigen en dichtgroeien. Wijzigingen in het landgebruik, zoals de aanleg van wijngaarden en het planten van *Eucalyptus*-bossen in plaats van natuurlijke loofbossen hebben ook hun tol geëist.

De natuurbescherming in Portugal en de Algarve staat nog in de kinderschoenen en hoewel een aantal reservaatgebieden is aangewezen wordt nog erg weinig gedaan aan soort- en biotoopbescherming. Het is voor de nog aanwezige orchideeënpopulaties te hopen dat het tij op niet al te lange termijn nog keert.

Literatuur

- Blamey, M. & C. Grey-Wilson. 2004. Wild flowers of the Mediterranean. A. & C. Black Publishers, London.
- Breiner, E. & R. 1995. Beiträge zur Orchideenflora von Portugal. Journal Europäischer Orchideen Vol. 27 Heft 4. 659-676.
- Delforge, P. 1995. Orchids of Britain & Europe. Collins photo guide, London.
- Buttler, K.P. 1986. Orchideen. Die wildwachsenden Arten und Unterarten Europas, Vorderasiens und Nordafrikas. Mosaik Verlag, München.
- Essink, J & L., N. & F. Kerremans, M.H. Schot. 1999. Bespreking *Orchis-mascula* complex. Eurorchis 11. 36-54.
- Kreutz, C.A.J. 1995. Enkele groeiplaatsen van *Serapias* in Portugal en Spanje. Eurorchis 7. 90-96.
- Kreutz, C.A.J. 2004. Kompendium der Europäischen Orchideen/Catalogue of European Orchids. Kreutz Publishers, Landgraaf.
- Lowe, M.R. 2001. The genus *Epipactis* in Andalucía (Spain). Eurorchis 13. 83-94.
- Parker, J. 1995. Walking in the Algarve. Cicerone Press, Milnthorpe.
- Polunin, O. & B.E. Smythies. 1997. Flowers of South-West Europe. Oxford University Press, Oxford.
- Tyteca, D. & B. 1986. Orchidées du Portugal - 11. Esquisse systématique, chorologique et cartographique. Les Naturalistes Belges 67, 5/6. 163-192.
- Tyteca, D. 1997. The orchid flora of Portugal. Journal Europäischer Orchideen Vol. 29 Heft 2/3. 185-581.
- Tyteca, D. 1998. The orchid flora of Portugal - Addendum N. 1. - Remarks on the distribution of *Spiranthes aestivalis* (Poiret) L.M.C. Richard and three other species.. Journal Europäischer Orchideen Vol.30 Heft 1. 230-245.
- Tyteca, D., J. Benito, M. Walravens. 2003a, *Ophrys algarvensis*, a new species from the southern Iberian Peninsula. Journal Europäischer Orchideen Vol. 35 Heft 1. 57-78.
- Tyteca, D. & S. Bernardos. 2003b. The orchid flora of Portugal - Addendum N. 5 - Status of some rare species in Portugal and neighbouring regions. Journal Europäischer Orchideen Vol. 35 Heft 3. 559-633.

E.J. van Wijngaarden
Jan Kooiweg 8
3411 ER Lopik
gentiana@planet.nl

Meer foto's van de Algarve kunt u bekijken op de website van de auteur:
<http://home.planet.nl/~gentiana/orch>

